

*Олександр БОНДАРЧУК,
Віталій БОНДАРЧУК,
Володимир БОНДАРЧУК,
Надія ПУСТОВІТ*

Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування доби князя В.-К. Острозького?

Про Острог, як резиденцію князів Острозьких, ми знаємо в основному із писемних джерел. І хоч в місті практично не велися планомірні археологічні дослідження, все ж таки з часу створення в 1981 р. на базі краєзнавчого музею історико-культурного заповідника завдяки археологічним розкопкам, які з тих чи інших причин вдалося провести в місті, маємо інформацію здобуту завдяки і такому виду досліджень. Найбільш масштабні з них – це розкопки в 1988 р. на ділянці, що на стику теперішніх вулиці Татарської і проспекту Незалежності, в котловані тодішньої новобудови будинку культури та в 2008, 2010 рр. на місті спорудження відбудови Свято-Миколаївської церкви по вулиці Академічній, 12. Хоча площа на якій велися будівельні роботи неспівставна – під храм близько 350 кв. м, а будинок культури будувався на площі 50х50 м. Його будівництво ніяк не узгоджувалося з пам'яткоохоронними структурами. Та й дослідження в цій частині міста ніколи не проводились і наявність давніх нашарувань була встановлена уже в ході будівельних робіт працівниками заповідника, які з елементарної цікавості відвідали місце будівництва. Очевидно, що на той час якась частина давніх об'єктів, які знаходились в західній половині ділянки (ближче до проспекту Незалежності) була знищена. Принаймні, об'єкт №1 – чи то житло, чи господарська споруда XV-XVI ст. (найперший об'єкт виявлений нами) був досліджений лише частково (та його частина, яка на той момент уціліла під час роботи екскаватора). Чи були якісь об'єкти знищені ще, цього ми уже не дізнаємося ніколи, адже для археологів, які вміють їх виявляти і розкопувати вони є археологічними пам'ятками – житлами, господарськими спорудами, сміттєвими і господарськими ямами. Для екскаваторів – це лише ґрунт.

Проте специфіка ділянки де велося спорудження будинку культури сприяло тому, що частину об'єктів «дослідили» не екскаватори, а все таки археологи. Скоріше всього, в давнину тут був доволі крутий схил (у напрямку до вулиці Татарської). З часом, зокрема і в результаті руйнування

під час Другої світової війни будинків, які тут існували, утворився потужний прошарок напластувань (біля східної стінки котловану близько 5,2 м) і поверхня стала практично горизонтальною. Екскаватор знімав до глибини 2,5 м – це 1-й рівень, а тоді ще два метри. (котлован одного з жител слов'яно-руського періоду, який нам не вдалося вчасно виявити, все таки уцілів на глибину до 15 см від рівня нижньої точки котловану будинку культури). Материкова глина під східною стінкою котловану простежувалася аж в котлованах давніх будівель розміщених ще нижче. Тому поки екскаватори (два) знімали ґрунт на ділянках, розміщених в західній частині котловану, археологам вдалося дослідити давні об'єкти, які знаходилися східніше. Проведенню археологічних досліджень сприяла і неузгодженість між різними відомствами задіяними для земляних робіт. Коли на місті роботи були екскаватори, могло не бути автотранспорту, бо у водіїв закінчилось відрядження і – навпаки. Таким чином кільком ентузіастам з лопатами вдалося витримати «війну» з технікою понад півроку. Розкопки не фінансувалися, а спроба тодішнього директора заповідника надати допомогу силами техперсоналу музеїв не увінчалась успіхом – народ витримав лише один день. Шалена спека, несусвітній пил, перелопачений колесами механізмів не сприяли натхненню. За словами одного з таких помічників, – «не треба ніяких тюрем, сюди на виправлення». Він же дуже дивувався, що в цьому «пеклі» археологи знаходяться добровільно. Пришвидженню виконання археологічних досліджень сприяло й те, що літні дні були довгі, тому була можливість працювати до сутінків. Далі треба було доставити на «базу» здобутий матеріал, а з першими променями сонця знову приступали до роботи. Таким чином для науки і давньої історії міста вдалося врятувати 7 жител слов'яно-руського періоду IX - поч. X - XI ст., дослідити чимало господарських і сміттєвих ям цього часу. Проте основний матеріал був виявлений в заповненні споруд литовсько-польської доби. Зокрема, до самого дна були вичерпані дві ями (які учасниками розкопок були названі «штольнями»), глибиною близько одна 6,15 м, інша 7,1 м від рівня розкопу і відповідно 5,65 м і 6,6 м від долівки слов'яно-руського житла, яке вони частково зачепили, а розміри однієї 1,4 м x 1,1 м, іншої 2,8 м x 2,3 м. З більшої, заповненої характерним торф'янистим ґрунтом (вона отримала назву «яма з трухою»), вдалося відновити 53 посудини першої пол. XVII ст. (горщики, кухлі, дзбани, глечики, макітри, тарілки, накривки, скарбнички). Деяка частина фрагментованого посуду і кахлі залишаються нереставрованими. Було досліджено також два зістиківаних вхідними частинами земляних підвали того ж періоду, розміщених перпендикулярно один до одного. Такі підвали, можливо, утворювались при добуванні глини для господарських потреб. З часом їх склепіння обвалувались, а

внутрішній об'єм поступово заповнювався ґрунтом, сюди ж викидалося в той час різноманітне сміття в т. ч. побитий глиняний і скляний посуд. Такі об'єкти під час розкопок ідентифікувалися за характерною лінзовидною плямою. Після розчистки заповнення підвалу розміщеного по осі «схід-захід» в західній стінці його був виявлений незасипаний вузький, прокопаний в глині хід, який йшов в напрямку Луцької башти. Справа від входу до нього стояло окуття залізної лопати. Із-за постійного руху багатотонної техніки не ризикнули його обстежити.

Ймовірно в 1988 р. нами досліджувались, а екскаваторами нищилась дворова ділянка будинків XVI-XVII ст., які знаходились в тилу забудови тодішньої площі Ринок та на вулиці, яка з'єднувала Луцьку в'їзну браму і площу Ринок. Деякі матеріали дозволяють припустити, що тоді вдалося виявити сліди двох таких будинків XVI ст. Один з них був на вулиці, що вела до Луцької брами. З нього вдалося розчистити і забрати більшу частину кахель із розвалу печі, переважно з язичницьким символом сонця – навколо випуклого виступу в центрі кахлі – коло, помережане рельєфними рисками-променями (іл. 1). Інший будинок стояв паралельно вулиці Татарській і був виявлений біля південно-східного кута котловану новобудови. З цього будинку ми маємо характерні масивні квадратні кахлі (розміри сторін від 18 до 23 см, висота від 10 до 13 см) друг. пол. XVI ст., виготовлені з відмуленої глини, дзеркало яких було покрите зеленою поливою (і в одному випадку – зеленою і коричневою). Одна з таких кахель опублікована [1, с. 157, рис. 3], реставрація інших на стадії завершення. Самі ж будівлі залишились практично недослідженими. Однак та частина однієї з них, яка знаходилась в межах котловану будинку культури скоріше всього уціліла, бо була глибше нижньої точки рівня котловану будинку культури, а інша її частина збереглася оскільки була уже за межами східної стінки котловану.

Рівно через 20 років археологи знову повернулися на цю ділянку міста. В контексті давньої острозької традиції, коли наступні покоління трудолюбивих острожан розбирають збудоване попередніми поколіннями на будівельний матеріал (наприклад, оборонні мури міста були розібрані до середини XIX ст.; величезна споруда єзуїтського колегіуму, збудованого в першій пол. XVII ст., була продана на розборку в 1886 р. і за якихось 25 років ця пам'ятка перестала існувати), в 2007 р. почалося знесення трохи недобудованого будинку культури (кошторисна вартість якого складала 3 мільйони радянських рублів) в зв'язку з будівництвом на цьому місці нового корпусу Острозької академії. Тому вздовж південно-західного краю котловану колишнього будинку культури було закладено розкоп розмірами 6х35 м. На цей раз проведенню розкопок сприяли студенти-історики 1 курсу академії, які проходили археологічну практику (староста

групи в 2008 р. – Оксана Гончарук, в 2009 р. – Тетяна Муляр). Досить тривалий час на добровільних засадах на розкопках працювала студентка спеціальності культурологія Катерина Яблоновська. Звіт про результати розкопок знаходиться у фондах заповідника [7], а коротка інформація опублікована в 2009 і 2011 рр. [8, с. 240-442; 9, с. 104-113].

На деякій віддалі від місцезнаходження будинку XVI ст. с характерними масивними кахлями був виявлений і на цей раз досліджений котлован ще одного будинку цього ж періоду (об'єкт №57), який припинив своє існування в результаті сильної пожежі. До речі, роботи на цій ділянці розкопу не планувались. Однак роботаги, які працювали на демонтажі будівлі будинку культури з метою здачі на металобрухт намагалися витягти старий броньований кабель, який виглядав з південної стінки розкопу підчепивши його кінець до трактора. Частина стінки розкопу обвалилась. Ліквідовуючи результати обвалу, довелося дещо збільшити площу розкопу і саме в цій його частині, на глибині біля трьох метрів від сучасної денної поверхні, було виявлено підвальне приміщення згорівшого будинку. В ході його розчистки на долівці було знайдено розвали трьох тонкостінних білоглиняних горщиків (в одному з них був поташ). Практично на всю глибину котлован споруди був заповнений золою в перемішку з численними фрагментами пічних кахель. Після пожежі у виямку, що утворилася на місці будівлі, жителі прилеглих тодішніх будинків почали скидати сміття (було виявлено кілька тисяч фрагментів білоглиняного і димленого посуду та зовсім невелику кількість полив'яного). Вище цього прошарку був 30 сантиметровий шар глини (очевидно з викидів траншеї фундаменту одного з мурованих будинків, які згадуються в інвентарі 1603 р.). Фундамент такого будинку шириною 1,4 м і його підвальне приміщення (об'єкт №45) перерізали (знищили) північну частину споруди №57. В свою чергу над спорудою №45 були фундаменти будинку кінця XIX – поч. XX ст. А так як цей будинок не мав підвального приміщення (власник, очевидно, використовував підвал будинку XVII ст.), заповнення споруди №57 під цими фундаментами збереглося і, розібравши ці недавні фундаменти та вибравши заповнення XIX ст. в 2009 р., дослідження об'єкту № 57 було завершено (іл. 11). Це житло продовжувалося і за межами східної стінки розкопу. Проте в цьому напрямку розширити розкоп не було можливості, оскільки по краю розкопу проходила дорога по якій завозився будівельний матеріал та й такі роботи не планувались, оскільки золисте заповнення з фрагментами кахель закінчувалося в межах розкопу, а далі в східному напрямку був чорний ґрунт з дуже невеликою кількістю знахідок кераміки.

Серед артефактів з цього згорілого житла за значенням безперечно на першому місці колекція кахель. Їх декілька видів. Серед них півдесятка

мискових. А серед коробчастих є кілька відомих за результатами розкопок 1988 р. з зображенням сонця (іл. 1). Щодо невідомих раніше сюжетів, то найбільша група кахель (розміром 21,3 x 21,3 см, висота – 11, 5 см) з зображенням 8-пелюсткової розетки закомпонованої в подвійне коло. Дзеркало кахлі обрамлює подвійна рамка карнизного типу. Пелюстки розетки виконані за допомогою таких же невисоких подвійних валиків, як і вищезгадані кола. Осердя розетки – у вигляді двох кіл з сосковидним виступом в центрі (іл. 2). Всі кахлі, виявлені в цій будівлі, виготовлені з старанно відмуленого глиняного тіста з домішкою дрібного піску. В перетині мають вигляд перевернутої трапеції, бокові грані якої із-за потовщеного ззовні краю канту майже круглого нагрівного отвору румпи набули дещо увігнутого вигляду.

Наступний тип кахлі – прямокутна пояскова (розміри 17,8 x 19,2, висота 10,5 см). Верхній і нижній краї її профільовані підпрямокутними наліпними валиками. Двома невисокими півкруглими в перетині валиками, які починаються в кутах кахлі, а в центрі кахлі, позначеному трьома мініатюрними виступами, різко повертають до протилежного кута цієї ж сторони дзеркала, площа його розділена на 4 сектори. Посередині кожного з 4-х країв виробу аналогічним, дещо тоншим валиком, утворені півкола-клейма, на площинах яких рельєфні зображення половинок 8-пелюсткових стилізованих розеток, виконаних, очевидно, ще в традиціях готичного геометричного орнаменту чи орнаментів карбованих шатів ікон. Стикуючись з сусідніми кахлями по вертикалі і горизонталі (в горизонтальному напрямку – безпосередньо, а по вертикалі розділені планками рамки кожної кахлі). Такий метод переходу зображення з кахлі на кахлю загалом створює килимову композицію із зістиканих ромбів з медальйонним зображенням 8-пелюсткової розетки, яке виділено і колористично – покрито зеленою, але дещо світлішою чим площа кахлі, поливою (іл. 3). Аналогію такого тла бачимо в декорванні ікони Федора Сеньковича «Похвала Богородиці», датованої 1599 р. [12, с. 17].

Ще один тип кахлі має розміри 22,3x22,8 см, висоту 12,2 см. В центрі композиції 4 бутончики, кінчики кожного з яких направлені у напрямку середини висоти кожної грані кахлі. Тильна ж сторона цих бутонів утворює виямку-круг розміщений в центрі кахлі. Від місць стику бутонів до кутів кахлі спрямовані 4 стебла. Дещо нижче середини висоти кожного стебла розміщено по три листочки, і з цього місця кожне стебло розділяється на три, – центральні з них закінчуються бутонем (дещо більше деталізованим, ніж у центрі), а два бічних у вигляді листя різко відхиляються (кожне в протилежному напрямі) і, торкаючись рамки посередині її довжини, стикуються з аналогічним зображенням, що спрямоване до сусіднього кута кахлі. Ця центрично вирішена композиція чотирьох стебел, які спрямовані

від центру до кутів кахлі, при зміні ракурсу огляду перетворюється на пишну чотирипелюсткову розетку (чи в чотири поєднані серцевидні зображення, з місця стику яких до кутів кахлі спрямовано по стеблу, яке завершується бутонем). Малюнок кахлі виконаний в техніці невисокого рельєфу характерного для періоду Ренесансу, однак румпа (висота, форма нагрівного отвору) в значній мірі ще має ознаки готичних кахель. Кахлі були покриті ясно-зеленою поливою, яка в результаті пожежі набула захисного, з червонуватим відтінком кольору.

Як бачимо сюжети кахель виконані в техніці невисокого рельєфу. Тому було незрозуміло, чому так кардинально за технікою виконання відрізняється від них, одночасна їм, карнизна кахля з прямокутною лицевою пластиною (18,4 x 22,6, висота 11,0-13,0 см) (іл. 4). Верхній і нижній краї дзеркала обрамлені досить високими підпрямокутними в розрізі з похилими увігнутими внутрішніми сторонами валиками. Під верхнім – півциркульні в перетині валики (верхній значно об'ємніший) розділені жолобком, що загалом надає верхньому краю кахлі карнизоподібного профілю. Сюжет досить складний для прочитання внаслідок надмірної стилізації зображення, яке можна розглядати і як стилізований малюнок краба? чи пророслого вазона, що нелогічно через горизонтальне його розміщення. Малюнок кахлі виконаний за законами дзеркальної симетрії. Основним орнаментальним мотивом декору є візерунок листка якоїсь рослини, можливо аканта, із загнутими у вигляді лопасті закінченнями. І саме те, що візерунок цієї кахлі одночасної кахлям з плоским рельєфом здійснений у дуже високому рельєфі, який нагадує металеве лиття, дозволяє припустити, що він скопійований з гравюри, де автор на папері намагався передати об'єм, який творець декору кахлі вирішив передати в глині. Найближчі по стилю аналогії можемо побачити в орнаментальних заставках московського (1564), львівського (1574) «Апостолів» та Острозької біблії. Серед приведених в книзі «Мистецька спадщина Івана Федорова» заставок найближчим «праобразом» декору кахлі є гравюри №№61, 103, 107, 108, 131, а особливо №101, де вгадується намагання відтворити деталі членування тіла плоду по вертикалі (лінії) і горизонталі (виямки) з тією лише різницею, що на гравюри гілки аканта з гранатовими плодами (маківками) розвернуті до країв гравюри, а на кахлі навпаки до центру (іл. 5). Фрагменти таких кахель (але не як основний тип) були виявлені серед кахель будівлі, яка досліджувалась в ході розкопок 1988 р.

Проте з керамічних виробів з будівлі, пов'язаних з кахлярством, очевидно, найцікавішою знахідкою є так звана конха (від гр. – черепашка) – півкругла масивна прикраса завершення печі (внизу її довжина 49,5 см, а найбільша висота – 29,5 см, товщина 1,5-3,5 см). Такий півкруг використовувався для перекриття півциліндричних частин (абсид,

ніш) будівель. Конха виникла в елліністичній архітектурі, існувала в Стародавньому Римі, застосовувалася в культових християнських спорудах Середньовіччя. Півкруглий карнизоподібний край нашої конхи складається з численних дуг-джгутів, які поступово понижуються до площини дзеркала виробу. Обрамлюють внутрішню сторону карнизоподібної частини прямокутні зубці. Всю площину дзеркала займає зображення половини (9 пелюстків) багатопелюсткової розетки, яке стилістично схоже до малюнку розеток на кахлях цієї ж печі. Але пелюстки розеток кахлі виконані двома паралельними валиками, а кожна пелюстка розетки конхи передана суцільним об'ємом. В центрі зображення - осердя, передане крапковидними виступами (іл. 6).

В книжковій графіці ми бачимо малюнок конхи на гравюрі з зображенням царя Давида на фронтисписі заблудівської Псалтирі 1570 р. (іл. 7). Докладному опису цієї гравюри приділив чималу увагу А. Сидоров у своїй ґрунтовній монографії [10, с. 21]. Знаходимо її відтворення і у альбомі Я. Запаса [3, с. 172, іл. 46]. На гравюрі над зображенням конхи – півкругле накриття (так звана «дахівка»). Виявлена вона і в заповненні нашого житла (іл. 8). Отже завершення печі повторювало верхню частину гравюри. Чи випадково це? Та й сюжет кахлі з центричною композицією (іл. 9) відтиснуто з форми, що виконана з дуже майстерного рисунку, який характеризується відсутністю зайвих деталей, котрі порушували б гармонію. Прямі та округлі лінії плавно переходять одна в одну. Всі деталі співрозмірні і пропорційні, кожна розміщена на точно знайденому місці. Аналогії простежуються у тогочасній книжковій графіці, що дає змогу припускати, що автор керамічного облаштування печі був або добре обізнаний з тогочасною книжковою графікою, а можливо, і сам був причетний до книговидавничої справи. Можливо, саме він був мешканцем цього будинку. До речі, А. Сидоров, який вивчав і острозький період діяльності Івана Федорова стверджував, що невідомі імена польських чи українських граверів, які б працювали в Острозі в 1580 р., скоріше їх і не було: «Слишком добросовестно перечислены все остальные работники издательства, чтобы можно было допустить умолчание в документах имени художника» [10, с. 110]. Дослідник вважає, що автором заставок був сам Іван Федоров і на його думку в 1580 р. в Острозі був лише один художник-рисувальщик і гравер – саме Іван Федоров [10, с. 110].

Проте український вчений Я. Ісаєвич в одній з своїх монографій присвяченій діяльності Івана Федорова вказує, що його найближчим помічником в організації острозької друкарні був Гринь Іванович із Заблудова. Він протягом двох років на кошти друкаря навчався малярства. Крім цього, «будучи під опікою пана Івана Друкаря, навчився на його кошти і завдяки його пильним зусиллям, різьблення, вирізування на сталі

літер і інших речей, а також друкарства». Іван Федоров уклав з ним «перед людьми добрими» угоду, згідно з якою Гринь Іванович брав зобов'язання, «без його волі і поради ніде ніякому господареві і ніякій особі не робити літер для друку, а ні влаштовувати друкарні». А самостійно він мав право займатися малярством, столярством, різьбленням, вирізуванням на сталі будь чого крім літер, чого його також навчив Іван Федоров. Я. Ісаєвич вважав, що Гринь Іванович, очевидно, був з Іваном Федоровим і під час підготовки друкарні до роботи і при друкуванні всіх найважливіших острозьких видань, і є всі підстави припускати, що Гринь Іванович був автором оздоб острозьких видань, які, на думку Ісаєвича, досить відмінні від попередніх друків Івана Федорова [4, с. 71].

Свідками при угоді були протопіп Терентій Іванівський, Василь-писар острозький, Антосько Сімяшкович – острозький лимар. Це особи, які мали якісь спільні справи з Іваном Федоровим [6, с. 47-52]. Настоятелями острозьких церков були люди з літературним хистом. Зокрема Дем'ян Наливайко був керівником друкарні наприкінці XVI – на поч. XVII ст., літературною справою займався і Стефан Смотрицький – острозький протопіп з 1607 р. Писар острозький Василь – мабуть, Василь Суразький (Малюшицький). Він після І. Федорова керував друкарнею в Острозі, а в текстологічній підготовці Біблії відіграв більшу роль ніж Герасим Смотрицький. Працював в Острозькій друкарні міг і Василь Лосятинський, який був слугою Івана Федорова. Дем'ян Наливайко, чернець Мина, Сацько Сенькович і Семен Корунка, а також Іван Тишко і Федір, які були друкарями в Острозі в 1603 р., на думку Я. Ісаєвича мали навчитися свого ремесла або від Івана Федорова або від його співробітників чи учнів. В Острозькій друкарні Івана Федорова навчався друкарської справи волинянин Онисим Радишевський, який в 1586 р. переїхав до Москви [4, с. 72]. Тимофія Михайловича, знавця наукової теологічної літератури, одного з керівників усієї справи підготовки до друку тексту Біблії, Є. Немировський ідентифікує з дяком Острозької школи Тимофієм Аничем [5, с. 164-165]. Це основне коло осіб пов'язаних з книгодрукуванням, які могли б проживати в даному будинку. Не виключено, що це міг бути і хтось з викладачів Острозької академії.

У його згарищі були знайдені ще деякі речі, які стосуються побуту жильців та в деякій мірі характеризують їх соціальний статус – серед тисяч фрагментів місцевого, переважно димленого і білоглиняного посуду, були уламки фаянсового кухля (іл. 10) італійського виробництва з клеймом у вигляді двох перехрещених бичачих хвостів на дні, латунна позолочена чашечка на піддоні, елемент книжкової застіжки. На долівці у виямці-тайнику був знайдений чоловічий позолочений перстень-печатка, всередину якого був вкладений золотий жіночий перстеньок з

червонуватим камінчиком (це було так зворушливо). Вразив внутрішній діаметр чоловічого персня, можна було подумати, що це був якийсь могутній мужчина. Але й цьому знайшлося пояснення – Дагмар Стара у своїй статті, присвяченій прикрасам, у енциклопедії старожитностей пише, що був особливий тип перснів для духовних осіб, який надівався поверх рукавички [11, с. 297]. На долівці житла були простежені плями давніх копанок – очевидно сліди «роботи» ще тодішніх скарбошукачів. Можливо, коли після реставрації вдасться прочитати ініціали на персні, це наблизить до розгадки прізвища особи власника, жителя цього будинку.

Хотілося б побіжно згадати про ще один об'єкт, який територіально пов'язаний із цим житловим будинком, але в часі їх розділяють кілька десятків років. В південно-східному куті житла був виявлений потужний кам'яний фундамент (об'єкт №63), ширина якого (3,7 м) зразу ж викликала сумнів чи це може бути фундамент будинку. Частина фундаменту виходила за межі східної стінки розкопу. Розширити розкоп в східному напрямку по вищезгаданій уже причині не було можливості. Тому вздовж північної стінки цього фундаменту, за межі східного краю розкопу, над долівкою житла був прокопаний «тунель», яким було знайдено північно-східний кут цього фундаменту (долівка житла, до речі, в східному напрямку продовжувалась). Аналогічним чином був знайдений і південно-західний кут (тут він був уже за межами південної стінки житла №57). Основна ж частина цього фундаменту була вкопана в долівку житла і в цій частині житла на площі 2,8 м кв. було знищено частину заповнення, тому до нас дійшли не всі фрагменти кахель. Отже розміри споруди №63 (3,7х5,75 м), до долівки житла він зберігся на висоту 3,25 м, а від рівня долівки кладка заглиблена ще на 0,9 м (іл. 11). Скоріше всього це фундамент опорного стовпа якоїсь арки брами через яку був проїзд на площу Ринок. Тим більше, що перед ним було розчищено ділянку північно-східного краю вимостки із невеликих камінців, перепалених кусків цегли і кісток тварин. Вздовж виявленої ділянки йшов рівець, який обмежував цей край дороги. Більша ж частина замощення була за південною межею розкопу. Про існування цієї дороги ми знаємо ще за результатами досліджень 1988 р. За східною стінкою котловану будинку культури, паралельно їй, була прокладена траса тепломережі, стінки і дно якої було обстежено та проведена фотофіксація. Тут, південніше котловану будинку культури, було виявлено вимостку дороги з вищезгаданих матеріалів. В щілину між двох цеглин запала мідна монетка (солід 1755 р. Августа III), яка прикипіла до бічної сторони однієї з них. Очевидно, це ділянка дороги (давньої вулиці), яка вела від Луцької брами до площі Ринок, котра на той час ще функціонувала – адже на місці теперішнього проспекту Незалежності в той час протікав потічок Невістка. Це замощення було уже з протилежного – східного

боку фундаменту опорного стовпа, котрий, як ми бачимо, виявився за західною стінкою траншеї теплотраси. Котлован цього фундаменту мав дещо більші розміри ніж сам фундамент. Вздовж північно-східної стінки фундаменту утворилась щілина шириною 15-20 см, яка була засипана по завершенню мурування ґрунтом. Завдяки фрагментованому посуду, який знайшли в заповнені щілини (реставровано 3 посудини – вузький високий глек місцевого виробництва, форма якого зближує його із посудом східного походження, і дві округлі дворучні посудини з лійчатими, як і глек, вінцями, декоровані ритованим підполивним орнаментом) вдалося продатувати об'єкт №63 першою половиною XVII ст., часом коли полив'яний посуд набув уже в Острозі значного поширення.

Цікаво, що самена цієї ділянці розкопу в 1988 р. в заповнені одного з об'єктів була виявлена кахля з зображенням гербу князів Острозьких (опублікована в 8-у випуску Острозького краєзнавчого збірника; експонується в Музеї історії Острозької академії) та знаходили керамічні завершення печей (так звані «коронки» або зеленополив'яні, або декоровані біло-голубими поливами), на яких було зображення п'ятиколонної арки, підковоподібних символів, S-видних знаків і трьох горизонтальних рисок, які можливо імітують дах (іл. 12). Подібні коронки, в півкруглій частині яких такий же знак, як у правій нижній частині гербу князя В.-К. Острозького, були виявлені під час спорудження п'ятиповерхового будинку для робітників шиноремонтного заводу. Деякі з цих знаків дещо подібні до гербу князя Данила Острозького, які приведені в статті С. Галасливого (іл. 13) [2, с. 4] та гербу князя В.-К. Острозького (іл. 14). Чи не відповідна архітектурна споруда надихнула майстра на створення цих зразків декоративно-ужиткового мистецтва?

До речі в 2008 р. заповнення об'єкту №23 (вертикальна штольня ймовірно входу в земляний підвал глибиною близько 8 метрів) ще в давнину (не пізніше 1659 р.) засипана золою на відмітці близько 3 метрів, були виявлені кістяки двох зарубаних людей. В заповненні цього об'єкту серед інших знахідок були також уламки віконного скла із таким же підковоподібним знаком між верхніми краями якого був заглиблений крапкоподібний знак. Можливо, саме десь тут були споруди, що належали нащадкам князя Данила Острозького.

А головний висновок такий – треба зробити все можливе для збереження цієї ділянки для майбутніх повноцінних археологічних досліджень і дуже бережно і відповідально проводити самі ці дослідження. Це перспективна ділянка – і у дворі п'ятиповерхового будинку (саме тут була площа Ринок), і за самим будинком по вулиці Східній. Тут, поблизу книжкового магазину, в 1991 р. шурфом зафіксований потужний (до 5 м) культурний шар, в тому числі тут же в нижній частині і – трипільської культури.

Так закінчувалася ця стаття, написана ще в кінці минулого року. Але життя вносить свої корективи і не завжди, як в даному випадку, позитивні. На новобудові академії, при прокладанні комунікацій, продовжується процес нищення пам'яток археології та архітектури без будь-яких, хоча б мінімальних досліджень.

В 2007 р., в зв'язку з перенесенням незрозуміло чому діючого, нещодавно прокладеного водогону за межі території академії, були понищені склепіння підвалів житлових будинків литовсько-польської доби та верхні пласти культурних нашарувань (так як глибина траншеї була трохи більше одного метра). В 2015 р. з північної сторони корпусу академії при прокладанні траси каналізації нищення на цей раз було здійснене на глибину до 4 метрів (як археологічних пластів, в т. ч. і слов'яно-руського періоду, так і фундаментів будівель литовсько-польської доби). Ну, і третя «серія» - літо 2018 р. Тепер східна сторона. Для того, щоб прокласти каналізаційну трубу діаметром 23 сантиметри екскаватором копалась траншея чотириметрової ширини! (кошти ж бюджетні). При цьому безжально нищились (іл. 15, 16, 17) підвальні приміщення першої половини XVII ст. вимурувані з цегли-пальчатки (28x14x7 см) (іл. 18) та каменю-пісковіку (вони залишилися від будинків, які були розбомблені в роки Другої світової війни). Нищення здійснювалось абсолютно свідомо, оскільки схема розміщення підвалів є у звіті про археологічні дослідження за 2008 р. примірник якого є в ректора академії, є вона і в публікації за 2009 р. [8, с. 241].

Складалось враження, що процес руйнування приносив якесь паталогічне задоволення. Наприклад, фундамент арки в'їзду на площу Ринок (об'єкт № 63 за результатами розкопок 2008 р.), був уже за межею траншеї, але, щоб зробити заїзд у траншею – здерли верхню частину фундаменту, хоча можна було б відступити 1 метр і фундамент уцілів би. А щоб вкопати каналізаційний колодязь «обов'язково» треба було стесати північно-західний кут, (а при цьому ще й було знищено і заповнення недослідженої частини житла №57).

Чи можна було уникнути руйнувань? Так. Потрібно було трасу каналізації перенести всього-навсього на 1,5 метра північніше і вона пройшла б не з внутрішньої, а з зовнішньої сторони будівель. І тоді не прийшлося б нищити старовинні фундаменти і склепіння. Правда, для цього треба було провести археологічні дослідження там, де вони дійсно були необхідні, а не на ділянці за межами будівництва (аби лише можна було зарахувати студентам археологічну практику).

А так – маємо те, що маємо. В Острозі не збереглося жодної (!) будівлі житлової забудови литовсько-польської доби. Уціліло кілька підвальних комплексів тогочасних кам'яниць. Донищимо!

Дорога початку XVII ст. по якій, можливо, їздили і князі Острозькі? Ну то й що, - під екскаватор! Фундамент арки в'їзду на площу Ринок – так він же зберігся аж на висоту 4,15 м – частину можна знищити. (до речі видране з нього каміння було перекантоване (не будівельниками) на поруйновану частину і присипане. Хто зна, може, коли ми вже будемо Європа, згодяться для відновлення того, що зобов'язані були не руйнувати). Але поки що, повторимось, маємо те, що маємо. Інтенсивно все переколошматили, швиденько все засипали піском. Ще й хтось з академічних гумористів поставив табличку «Ідуть археологічні розкопки». Чорний гумор? А може це цей новий корпус, заради якого всі ці руйнування, не вартий цих старих будівель?

Можна було б розчистити підземелля, а вражаючий своїми розмірами фундамент арки в'їзду на тодішню площу Ринок включити як складову частину сучасної опорної стіни з блоків в місті заїзду до нижнього поверху новобудови та використовувати її для екскурсійного показу при розповіді про колишню академію (з якою, як ми бачимо, була пов'язана ця ділянка міста), а також для порівняння будівельних технік і матеріалів литовсько-польської доби і сучасної. Такі пропозиції були проігноровані. Натомість цей фундамент опинився за опорною стіною і тепер про його існування нагадуватимуть лише фото 2009 р. (цілого) і 2018 р. (поруйнованого). Очевидно, варто припинити і розмови про розчистку підземель, оскільки, як бачимо, це виявились всього-навсього лише слова. (Будемо їздити на екскурсії в підземелля польського Сандомира!)

Багато говориться, що сучасна Острозька академія щось відроджує. Можливо. Проте, як бачимо, і нищить. Принаймні, навічно вписала і свою ганебну сторінку в мартиролог нищення острозьких пам'яток. І це при тому, що в штаті академії є як би архітектор, якби археолог, і навіть якийсь начальник по будівництву.

Цікаво, чи спрацює і цього раз закон бумерангу?

Джерела та література

1. Бондарчук О., Бондарчук В. Острозькі кахлі з язичницькою символікою//«Острозький науковий збірник». Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі. 1916 - 11 (24) серпня – 2016. – Острог, 2016. – С. 148-160.
2. Галасливий С. Князі Острозькі – нащадки короля Данила Галицького//Галицька брама. – 2000. – №9 (69). – вересень. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2000. – 24 с.
3. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – 224 с.
4. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – 156 с.
5. Немировский Е. Иван Федоров. – М.: Наука, 1985 р. – 318 с.
6. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – пер. пол. XVII ст.). Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1975. – 344 с.
7. Прищепя Б., Бондарчук О., Позіховський О., Вертелецький Д. Науковий звіт про

*Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування
доби князя В.-К. Острозького?*

- археологічні роботи в Острозі на ділянці по проспекту Незалежності №3.– Рівне, 2009
//Фонди ОДІКЗ. – КН-36118.
8. Прищеп Б., Бондарчук О., Позіховський О. Археологічні роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3//Археологічні дослідження в Україні. – 2008 р. – К., 2009.– С. 240-242.
 9. Прищеп Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності №3 в Острозі//Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник. Випуск 3. – Острог, 2011. – С. 104-113.
 10. Сидоров А. Древнерусская книжная гравюра. – М., 1951. – 394 с.
 11. Стара Д. Украшения//Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. – Прага, 1980. – 496 с.
 12. Степовик Д. Українська графіка XVI-XVIII ст. Еволюція образної системи. – К., 1982. – 333 с.
 13. Фонди ОДІКЗ. – КН-25376 – 25384.
 14. Фонди ОДІКЗ. – КН-36118.

Іл. 1. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із символічним зображенням сонця.

Іл. 2. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із символічним зображенням розетки-сонця.

*Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування
доби князя В.-К. Острозького?*

Іл. 3. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із
символами сонця і дощу.

Іл. 4. Кахля 2-ї пол. XVI ст. з орнаментом на мотив
гравюри «Апостола» Івана Федорова 1574 р.

Іл. 5. Фрагмент кахлі 2-ї пол. XVI ст. та гравюра (заставка) з «Апостола» 1574 р.

Іл. 6. Сонцеподібне завершення печі (конха)
2-ї пол. XVI ст.

Іл. 8. Дахівка 2-ї пол. XVI ст. - елемент
завершення печі.

21. Давид. Фронтиспіс Псалтыри (Дрого, 1570)

Іл. 7. Давид. Фронтиспіс. Псалтир з
часословцем 1570 р., виданий
І. Федоровим в Заблудові.

Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування доби князя В.-К. Острозького?

Іл. 9. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із центричною композицією з символами сонця і дерева життя.

Іл. 10. Кухоль 2-ї пол. XVI ст. Майоліка. Італія.

Іл. 11. Долівка об'єкту №57 2-пол. XVI ст. в тайнику якої виявлені чоловічий позолочений та золотий жіночий персні. Об'єкти №45 та №63 — фундаменти кам'яниці та опорного стовпа арки-візду на площу Ринок, 1-ї пол. XVII ст.

*Олександр Бондарчук, Віталій Бондарчук,
Володимир Бондарчук, Надія Пустовіт*

Лл. 12. Керамічні прикраси
завершення печі 1-ї пол.
XVII ст. з елементами
зображень гербів князів
Острозьких.

Лл. 13. Герби князя Данила Острозького.

Лл. 14. Герб князя
В.-К. Острозького.

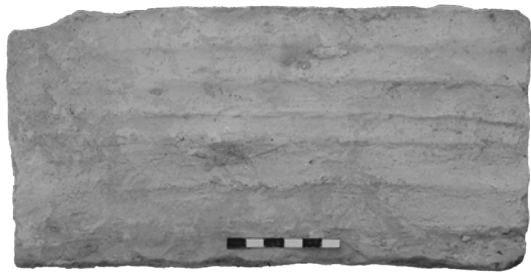
Лл. 15. Руїнування підземель кам'яниць 1-ї
пол. XVII ст. при прокладанні комунікацій
до нового корпусу Острозької академії.
Серпень 2018 р.

Лл. 16. Каміння та цегла із знищених
склепін та фундаментів підземель
кам'яниць 1-ї пол. XVII ст.

Лл. 17. Архітектурна деталь із стіни
підземелля кам'яниці
1-ї пол. XVII ст.

Лл. 18. Жолобчата цегла з
зруйнованих склепін кам'яниці
1-ї пол. XVII ст.